

DE OUDSTE TOPONYMIE VAN DE KEMPEN

De volksnamen

In Caesar's tijd, dat is omstreeks 50 v. C., woonden in Noord-Brabant de Menapii ¹⁾. De zuiderzoom van de Kempen werd vermoedelijk bevoond door Nervii in het westen, Eburones in het oosten.

De naam Menapii hoort zeer waarschijnlijk bij Indo-europees men - "denken", dat b.v. optreedt in Gotisch munan "denken", Latijn mens "verstand". Het suffix is zeer waarschijnlijk Germaans -ap-, dat vooral in watervamen voorhanden is ²⁾. Menapii betekent dus "de verstandigen", evenals Cugerni, bij Germaans hugu- "verstand" en Condrusi, bij Keltisch condo- "verstand".

Nervii hoort bij Indo-europees ner- "man", dat o.m. over is in Grieks aner "man", Sabinisch nero "held", Keltisch nerto- "kracht" en Oudnoors narungar "mannen". De naam kan zowel Germaans als Keltisch zijn.

Eburones is afgeleid ofwel van Germaans ebur- "ever", ofwel van Keltisch ebuo- "taxus", dat ook optreedt in Ebuovices, naam van een volk in Zuid-Normandie. In het eerste geval zijn de Eburones dus de evermensen, denk aan de vele mansnamen die beginnen met ever.

Kort nadien zijn de Menapii verhuisd naar Vlaanderen. In 77 n. C. wonen in de Kempen, volgens Plinius, de Texuandri. Deze naam is afgeleid van Germaans tehswa-, dat "rechter, rechts" betekent, secundair, bij zuid-orientatie, "westelijk" ³⁾. Het suffix is -andra-, dat overigens vooral in watervamen voorkomt. De Texuandri zijn dus de westelijken.

Van de naam van dat volk is die van de streek afgeleid: Tehswandrijô - Tehsandrijô - Tessandria. Men kan b.v. vergelijken met Betuwe, uit Batawrijô, bij Batavi "de goeden".

In de twaalfde eeuw heeft Tessandrie de baan moeten ruimen voor Kempen. Dit laatste treedt voor het eerst op in een twaalfde-eeuwse kopie van een vita s. Trudonis uit de tweede helft van de elfde eeuw: pago Campanie, vervolgens in een oorkonde uit Munsterbilzen van 1176: in Campanie finibus, en dan in een te Leuven opgesteld verdrag tussen de hertog van Brabant en de graaf van Gelderland, 1203: Cempinne

¹⁾ Later vindt men de Menapii in noordelijk Vlaanderen

²⁾ Vgl ook Atr/eb/ate en Us/ip/etes (-ip is ablaut voor -ap) F Smulders noemde nog enkele watervamen met -apa de Rozep (Moergestel-Oosterwijk), de Rups of Rips te Gemert uit Ruespe, Roespe Vgl Gemert R 106, 3 febr 1556 die Ruespe, Gemert R 97 fol 16v, Ao 1486 "op die Roesp", ibid fol 17, "op die Rops") Verder Gennep bij Eindhoven, Gorp bij Hilvarenbeek, Velp bij Grave.

³⁾ Vgl ook Testerrcep, een duinenrij van Oostende tot Westende. Deze naam klopt alleen bij zuid-orientatie. In de vroege M. E. is west op te vatten als het tegenwoordige zuidwest.

(genitief). De naam is Romaans: Campania, en betekent "vlakte", Champagne in Frankrijk is hetzelfde woord (hier reeds gebruikt door Gregorius van Tours, zesde eeuw).

Ten noorden van Tessandrië lag aan weerszijden van de Maas de gouw Testerbant. Dit laatste is een samenstelling van *tehstra-*, een nevenvorm van *tehswa-* met dezelfde betekenis (cf. latijn *dexter*) en *bant*, dat als tweede lid in tal van gouwnamen optreedt (Brabant, Oosterbant, enz.). Dus "de westelijke gouw".

Ten zuidwesten van Tessandrië lag de gouw Rien (692 kopie 1191 in pago Renensium, 868 Rien) ⁴⁾. De fonetische evolutie toont aan, dat de *e* in *Ren* zeer gesloten was (de zogenaamde *ê₂*); bedoelde klank hebben wij vooral in woorden ontleend aan het Keltisch en het Latijn; b.v. Riemen, Middel-nederlandse naam van Reims, ouder *Remis*. ⁵⁾ Het is zo goed als zeker, dat *Rên* dezelfde naam is als die van de Rijn, bij klassieke auteurs overgeleverd als *Rhenus* ⁶⁾. Dus Keltisch *Rêno-*, uit Indo-europees *Reino-*, bij *rei* "vloeiën". Een zuiver Germaanse tegenhanger is *Rijt*, naam van veel natuurlijke waterlopen, ook in de Kempen. *Renos* zal dus oorspronkelijk een lokale Keltische naam geweest zijn van de Schelde. ⁷⁾

De namen van de waterlopen

Zo zijn we bij de namen van de waterlopen beland.

Van de naam van de Maas is een Keltische (*Mosâ*, waarvan Frans *Meuse*) en een Germaanse vorm (*Masô-*, waaruit Nederlands *Maas*) bekend. De etymologie is niettemin duister.

Schelde, bij Caesar *Scaldis*, staat vermoedelijk in verband met de Noordfranse waternamen *Calonne* (ouder *Calona*), zodat mag gereconstrueerd worden *S-kal-dhi-* met mobiele *s* (cf. voor deze *s* b.v. Nederlands *sneeuw* naast Latijn *nivem*, Frans *neige*). ⁸⁾ De naam is dan tegelijk Germaans en Keltisch, met moeilijk te preciseren betekenis. Ten noorden van Kamerijk aan de bovenloop van de Schelde ligt *Escandin*, vroeger *Scaldinium*. Bij Kamerijk is de toponymie door en door Keltisch. Een verklaring uit het Germaans is dan ook gevaarlijk.

⁴⁾ 692 kopie 1191, Echternach; 868: Lobbes.

⁵⁾ Vgl. *Fresio Friesas*, een klankverandering, die vooral voorkomt bij ontleningen aan het Latijn of Keltisch. Vgl. ook *Bitburg*: omstr. 300 *Tab. Peut. en Itin. Anton*: *Bcda*, later: in pago *Bedense*, ook i.p. *Biedensi*, i.p. *Piatahgewe*.

⁶⁾ De *h* in *Rhenus* is overtollig; duidt op Griekse geschriften.

⁷⁾ De Romeinse benaming van de Rijn is ontleend aan Keltische bron. Indo-europees *Reino* wordt Germaans *Rijn*. Ook bestaat die mogelijkheid van Keltisch naar Germaans.

⁸⁾ Prof. Weijnen wijst nog op *snauda* "neude". Prof. Huisman herinnert aan *Snottingahem* "Nottingham".

(zoals scald "riet" in Schouwbroek of shallow "ondiep"). De betekenis van het suffix -dhi is onbekend. De naam Scaldis stamt uit een Keltisch klimaat.

Zeer oud, wellicht uit prae-Keltische tijd, is de naam van de Demer, uit Tamarâ.

De Nete heet in 726 Hnita. Dit is Germaanse hnitô-, uit Indo-europees knid- "afstotend" "stinkend" (b.v. ook in IJslands hnissa "wasem").

De riviernaam Mark komt veelvuldig voor van Westfalen tot de Somme-streek. In dezelfde streek komen ook afleidingen voor, die nog uit Oudgermaanse tijd moeten dateren, b.v. Marbeck in Westfalen (tiende eeuw Marckapu) of Marquain bij Doornik (893-903 kopie dertiende eeuw Markedinio). Frans marchais, Noordfrans marquais "moeras" is er vermoedelijk ook een afleiding van. Waarschijnlijk Germaans markô- bij Indo-europees merg "rot", waartoe ook Germaans brôka- (Nederlands broek) en Keltisch braco- "moeras" behoort, dus "de moerassige" *).

Van de naam Dommel zijn wel oude vormen bekend uit het Echter-nachse Liber Aureus, maar daar de kopiïst de namen zoveel mogelijk verhoogduitst heeft, is er voor het bepalen van de aanvangsmedeklinker weinig mee aan te vangen.

Duidelijkst van al is Aa, dat opklimt tot Germaans ahwô- (beantwoordend aan Latijn aqua) en in het poldergebied uiterst vaak voorkomt ter aanduiding van natuurlijke waterlopen. Buiten het poldergebied is de naam, bij ons althans, zeldzaam. ¹⁰⁾

Oudgermaanse, uit de vóórmiddeleeuwse tijd dagtekenende nederzettingssnamen.

Enkele van deze nederzettingssnamen zijn oorspronkelijk waternamen of zijn er van afgeleid.

Hiertoe behoort o.m. Diessen, de vroegst overgeleverde nederzettingssnaam in de Kempen: Her(culi) Deusoniens(i) op munten uit 260-268; 380 kopie vijfde eeuw Deusone. Oudgermaanse waternaam deusôn-, blijkens de Herculesverering bij Indo-europees dheus-, dat vaak in religieus verband optreedt (Grieks theos "god", Galloromeins dusius "daemon", Middelhoogduits getwas "spook", Litauws dvasià "geest".) De vroegere afleiding uit Keltisch devo-, "goddelijk": devosono is

⁹⁾ Prof. Huisman wijst op Germaans mark, mork "donker".

¹⁰⁾ In de polders vaak Ee. Dr. J. Helsen wijst op de vorm Aach in de provincie Antwerpen. F. Smulders zegt, dat Aa in de Meierij van 's-Hertogenbosch veel voorkomt. Niet alleen de Aa van Helmond tot 's-Hertogenbosch, maar in vroeger tijd is de Aa ook een naam voor de Lei van Poppel langs Tilburg naar Oosterwijk, voor de Dieze van Diessen naar Oosterwijk, voor de Beerze, enz.

niet langer houdbaar. Vgl. Neuss: ± 107 Novesium, ± 575 Nivisium, 1023 Niusi en Deutz: 4e eeuw en ± 575 Divitia, 7e, 8e e. Duiti u.

De intervocalische v geeft aanleiding tot u. In Diessen (als dat uit devosone zou zijn afgeleid) zou dan de vocalisering van de v enkele eeuwen eerder hebben plaats gehad dan in Neuss en Deutz, hetgeen een bezwaar oplevert. ¹¹⁾.

Vervolgens de waternamen met ablautend suffix -apô-. Duidelijk is Nispen (1157 Nisipa) bij Germaans ganisan "genezen", dus "het heilkrachtig water". Erp (1134 Erthe-pe) lijkt Germaans erthô- "aarde" te bevatten, met moeilijk te raden betekenisnuance.

Ook Essen (1159 Eschen) is oorspronkelijk een waternaam. Men vergelijkte b.v. met Asse en het ernaastgelegen Essene in Brabant. Oudgermaanse waternaam Askinô-, als nederzettingsnaam wellicht eerst Askinja-.¹²⁾

Enkele andere Oudgermaanse nederzettingsnamen met duistere betekenis zijn wellicht eveneens van waternamen afgeleid. Blijven wij echter eerst bij wat doorzichtig is.

Op de Peutingercaart (omstr. 365 kopie dertiende eeuw) verschijnt Kuik als Ceuclum; dit is natuurlijk te emenderen in Ceucium, dat normaal Kuik wordt; Ceuclum zou Kiekkel geven. Ceucium is latinisering voor Oudgermaans Keukja-, bij Indo-europees geug- "krommen", dus "kromming". Het is inderdaad bij Kuik dat de Maas, na eerst in noorderlijke richting te zijn gevloeid, zich wendt naar het westen.

In Keukja- maakten wij kennis met het Oudgermaans suffix -ja-.

Ook de suffixen -inja, -ikja en -ilja-, telkens met ablaut, komen voor.

Genk klimt op tot Gan-ikja-. De betekenis is moeilijk te vatten.

Even moeilijk is Budel (779 kopie omstr. 1191 Budilio) uit Budilja-.

De naam Heusden komt veel in de Nederlanden voor. Heusden klimt op tot Hus-id-inja-, waarvan de betekenis al even duister is.

Asten zal wel Astinja- zijn, een afleiding van het nog in het Duits bekende ast "tak".

Het suffix -inja- wisselt vaak af met de datief meervoud -inum. Dit laatste treedt o.m. op in Deurne (721, kopie 1191) Durninum, met verhoogduitste aanvangsconsonant: Oudgermaans thurninum bij thurnu- "doorn". Eveneens in Megen (721, kopie 1191) Meginun, vermoedelijk Oudgermaans Maginum, bij Maginô- "de machtige", wellicht een lokale naam van de Maas. Tenslotte Orten (815 kopie omstr. 1170) Ortinon met onduidelijke betekenis.

¹¹⁾ Vgl. ook Dison, oost van Luik. F. Smulders wijst erop, dat de rivier bij Diessen vroeger ook Dieze heette.

¹²⁾ Asca is een waternaam. De etymologie van asca is duister.

De datief-meervoudsvorm van het suffix in Hapert (710 kopie 1191) Heopurdum, lees Haprithum) laat toe dit eveneens in Oudgermaanse tijd te situeren; de betekenis is duister.

Kenmerkend voor het Oudgermaans zijn nog samenstellende afleidingen met suffix -ja-; b.v. Asciburgium, nu Asberg bij Moers; Germaans Aski-burg-ja-. Gelet op de afwisseling van het suffix -ja- met de uitgang van de datief meervoud en de oudste vorm van Tilburg (709, kopie 1191) Tilliburgis, latinisatie voor Tilliburgum, mag dit laatste eveneens voor Oudgermaans doorgaan. De betekenis van het eerste lid is duister; burg wijst op een Romeinse versterking. ¹⁴⁾

Dezelfde structuur als Askiburgja- moet Zundert vertoond hebben. Uit de Romeinse tijd dagtekent een tussen Zundert en Rijsbergen gevonden inscriptie Deae Sandravdigae. De naam van deze lokale godin is afgeleid van de plaatsnaam; alleen heeft de beitelaar de v in Svn op haar kop gezet. In 1157 schrijft men Sunderda, in 1164 Sunderde. Te reconstrueren Sundr-aud-ja- "afzonderlijk eigendom".

Oudgermaans zijn vermoedelijk nog Herpen, Etten, Empel, Engelen, Heppen en wellicht nog enkele in de buurt van de Maas. Zon en Zomeren zullen wel waternamen zijn uit dezelfde tijd.

Vroegmiddeleeuwse nederzettingnamen.

De vroege middeleeuwen worden in de Nederlanden en aangrenzende gewesten gekenmerkt door een geweldige toename van het aantal nederzettingnamen, die evenwel in structuur zeer verschillen van de vroegere. Op Nederlands taalgebied zijn vooral de patronymische formaties op -inga haim sterk in de mode. Noord-Nederland blijft evenwel bij deze bevolkingsaan groei verre ten achter bij Zuid-Vlaanderen, Zuid-Brabant, Zuid-Limburg en de Romaanse gewesten. De Kempen lijken zelfs te stagneren. Alleen het zuidwesten sluit aan bij meer zuidwaarts gelegen gebieden: Oelegem, Wijnegem, Wommelgem, Itegem, Millegem, enz. Ook de Maasrand in het oosten wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van namen op -haim. In de eigenlijke Kempen zijn ze buitengewoon schaars. Enkele patronymische formaties zoals Berlikum uit Berilinga haim "woning van de lieden van Berilo", en Ellikom uit Aljinga haim "woning van de lieden van Alli". ¹⁵⁾. Verder Alfen (709 kopie 1191)

¹⁴⁾ Prof. Weijnen noemt Tilburg in Friesland. Til is dit "plank".

¹⁵⁾ F. Smulders geeft enige aanvullingen betreffende dit naamtype uit de Meierij van 's-Hertogenbosch. Naast Berlikum vindt men in de 14e en 15e eeuw in het Schepenprotocol van 's-Hertogenbosch en in dat van Erp en Bokstel: Erlikem (afwisselend met Erlcom) in Erp en Bodikem (afwisselend met Boedcum; in Bokstel. Bokstel R 53, fol. 17 Ao 1396 inden Bodichem. Bokstel G. A. -F 37a, Ao 1816 de Beukums. Den Bosch R 1177, fol 30, Ao 1383 in loco dicto

Alfheim "woning van de elfen". Alfheim is niet uit een persoonsnaam ontstaan, er is geen genitief. De naam had in dat geval Alfisheim moeten luiden. Er zijn elfenverhalen uit Alfen bekend, naar pastoor W. J. C. Binck ons mededeelde.

Terloops zij hier opgemerkt, dat occupatieperiode en naamsouderdom twee verschillende zaken zijn. Er zijn veel dorpen in de Merovingische periode omgedoopt.

Stratum "woning aan de steenweg". "Straat" kan wijzen op een Romeinse baan, Blaartem behoort ook tot deze groep. ¹⁶⁾ Jongere formaties, die bij uitstek dochternederzettingen aanduiden zijn dorp en wijk. Op de verhouding tot de moedernederzetting duiden b.v. namen van windstreken: Oosterwijk t.o.v. Tilburg, ¹⁷⁾ Noorderwijk. Veeleer "kolonie" betekent wijk in Baardwijk: volksplanting van Longobardi. Op de bodemgesteldheid wordt gewezen in Heeswijk "kreupelhout", misschien ook in Lierop (te vergelijken met Lerop: 943 Liethorp, bij leuta- "huichelachtig").

Treden eigenlijke nederzettingenamen uit de vroege Middeleeuwen in de Kempen bijna niet naar voren, natuurnamen uit dezelfde periode zijn er zeer gewoon. Een aantal ervan kunnen gerust nog uit de vorige periode dagtekenen. Later zullen tal van deze natuurnamen secundair op daar ontstane nederzettingen overgedragen worden.

In de Kempen is het zelfs zo, dat veruit de meeste dorpen namen dragen op lo. Zij liggen op de kruin van zachtgolvende heuvels, meestal omgeven door moerassig terrein. Gezien deze topografische omstandigheid, die ook elders zichtbaar is, moet lo, ouder lauha-, betekend hebben "bosje op hoge zandgrond".

Als eerste lid komt voor:

a) een plantnaam: Berkel (berk), Hulsel (huls), Lill (linde), Rijkevorsel (fursi- "gaspeldoorn"), Veele (ferhō- "steeneik"), Wortel (wurti "kruid"), enz.

b) een diernaam: Bakel (bagna- "das"), Beverlo (bever), Ravels (1165 Ravenslo: raaf), enz. ¹⁸⁾

Erlíkem (in Erp) Te St. Oedenrode onder de herdgang Neynsel vond hij Den Bosch R 1215, fol 108v, Ao 1445 pectam terre dictam die Gorinchom, Den Bosch R 1216, fol 105 Ao 1446 hereditas dicta die Gorickem

¹⁶⁾ F. Smulders vond in Den Bosch R 1204, fol 309v Ao 1434 Velthem, bij Zomeren

¹⁷⁾ F. Smulders verduidelijkt Oosterwijk is een wijk bij Oost-Tilburg (Berkel), Westwijk (in Hilvarenbeek) is een wijk bij West-Tilburg (= het huidige Tilburg). De parochiekerk van Oosterwijk heet ecclesia orientalis Tilborch in de 13e eeuw

¹⁸⁾ 943 Físcolo „vislo" wordt Fischeln (bij Monchen-Gladbach). Er wordt gediscussieerd over de vraag in hoeverre vis te rijmen is met loo. Wij hebben Visdonk in West-Brabant (Rozendaal). Mgr. dr. G. Bannenbergh verduidelijkt fis "bunzing"

c) een aanduiding voor de bodemgesteldheid: Baarlo (bar), Gestel (geest "zandstrook langs moerassig terrein"), Goorle (goor "moeras"), Mol (muldô- "mul, stof"?), Olen (audi- "woest"), Zolder (1154 Surle: "zuur"), enz.

d) een volksnaam: Tessengerlo (Texuandri), Tongerlo, Tongelre (Tungri).

Van veel namen is de betekenis van het eerst lid evenwel duister: Achel, Bladel, Geel, Eersel, Poppel, Oevel, Woensel ¹⁹⁾, enz.

Het gewone woord voor "bos" was vroeger hout: Eindhout, Elshout, Herenthout (hirn "hagebeuk"), Kalmthout (wellicht een collectief bij aan het Latijn ontleend calamus "riet"), Oosterhout, Turnhout ²⁰⁾, enz. Heze (Germaans haisjô) betekende oorspronkelijk "beukenbos", doch is later kreupelhout gaan aanduiden.

Rode is "gerooid bos": Stokrooi, Wanrooi, enz.

Vorst is een vorstelijk privaatbos.

Laar moet een aanduiding zijn geweest voor "bosachtig moerassig terrein" Meerlo (1134 Mirlare), Herlaar (hirn "hagebeuk"), Vorselaar (fursi- "gaspeldoorn"). enz.

Schoot betekent „beboste hoek zandgrond uitspringend in moerassig terrein": Hoksent (710 kopie 1191 Hoccascaute): hugna- "wild zwijn"), Oorschot (oeros), Schoten, enz.

Donk is een zandige opduiking in moerassig terrein: Arendonk (arend), Varendonk (varen), enz. Haar is een zandrug: Haren.

In een vlakke streek kan elk heuveltje berg heten. Zo ook in de Kempen: Geertruidenberg, Rijsbergen, (rijshout), enz.

Een verwante betekenis moet brakti- brecht gehad hebben: Brecht. Brasschaat betekent: de weg naar Brecht. Vgl. Deens gade, Noors gata, Duits Gasse "straat".

Even staan wij nog stil bij de collectieven, die doorgaans, doch niet uit sluitend, afgeleid zijn van plantnamen. Met suffix -ithja-: Herpt (1108-22 kopie 13e) Harpede; Mierde (eind 12e eeuw Myrtha, 1201 Mirde), Pelt, Valkenswaard (1e kwart 13e eeuw Wederde; zelfde woord ook in Waalre: 712 kopie 1191 Waderloo). Met suffix -ôthu-: Ranst (hramsan "wildelook"). Met suffix -j: Bern (709 kopie 1191 Birni: bernu- "beer, op beer gelijkende modder").

Tenslotte enkele nederzettingen met waternamen: beek: Hilvarenbeek (1157 Beke). aa ahwô-: Breda "brede Aa". drecht "kreek": Berendrecht (beer, modder), voorde "doorwaadbare plaats in een beek": Helvoort (halu "afhellend").

Dr. M. GYSSELING

¹⁹⁾ Woensel: 1107 Gunsela, 1172 Wonsele. G. voor u of o wordt vaak w. Oevel: ± 1130 Uvele, 1133 Ovlo.

²⁰⁾ De mening van Carnoy: Oudnoors tyrr "pijnboom" (hetzelfde als Engels tree, uit ter w-) kan ik niet aanvaarden. De betekenis van turn- is onbekend.